

Sik Endre–Tóth István János: A rejtett gazdaság néhány eleme a mai Magyarországon

(elektronikus verzió, készült 2006-ban)

A tanulmány eredetileg nyomtatásban megjelent:
Sik Endre–Tóth István János (1998): „A rejtett gazdaság néhány eleme a mai
Magyarországon” in: *Társadalmi riport 1998*, Kolosi Tamás, Tóth István
György, Vukovich György (szerk.).
Budapest: TÁRKI, Pp. 92–116.

A rejtett gazdaság néhány eleme a mai Magyarországon

Sik Endre–Tóth István János

Bevezetés

A rejtett gazdaság (hidden economy)¹ azon jelenségek közé tartozik, amely minden piacgazdaságban tetten érhető, de országonkénti eltérő mértéke fontos információul szolgál az adott gazdaság állapotáról, a gazdasági aktorok magatartásáról, a kormányzat, és a kormányzati intézkedések elfogadottságáról. A rejtett gazdaság nemzetgazdaságon belüli súlyát a kormányzati döntéseknek is figyelembe kell venniük, különösen akkor, ha ennek aránya számottevő, illetve növekvő. Az átalakuló gazdaságokban ez a probléma még nagyobb figyelmet igényel, mivel a legális gazdaság mélyreható átalakulása mellett ennél nem kisebb mértékű átalakuláson ment át a korábban „második gazdaság”-ként aposztrofált gazdasági szektor. (Sik, 1994) Az átalakulást megelőző és azt követő években a rejtett gazdaságnak a hivatalos GDP-hez viszonyított arányát növekvő tendenciájának és jelentős mértékűnek lehetett becsülni. (Lackó, 1992 és Árvay–Vértes, 1994)² Egyes empirikus kutatások eredményei szerint ez a folyamat a kilencvenes évek közepén is folytatódni látszik Magyarországon. (Lackó, 1997)

A rejtett gazdaság szegmensei közül ebben a tanulmányban a háztartások fogyasztásához és a munkaerőpiachoz kötődő informális ügyleteket fogjuk vizsgálni 1995 és 1997 között végzett empirikus felmérések alapján. Először a háztartások fogyasztása alapján határozzuk meg, hogy a háztartások kiadásain belül mekkora súlyú lehet a nem regisztrált kiadások

¹ A rejtett gazdaság fogalmában nem vesszük figyelembe a háztartási munkát, a do-it-yourself tevékenységeket, a társadalmi munkát, a háztartások közötti termékcsere, a bűnözést, a termelőnek számítót, de nem legális tevékenységeket (pl. drogok előállítás és kereskedelme). (Ebben a meghatározásban az EUROSTAT osztályozását követjük.) De e fogalom alá soroljuk az egyébként legális tevékenységet végző, de be nem jelentett vállalkozások (clandestine enterprises) tevékenysége mellett a regisztrált vállalkozások be nem jelentett, eltitkolt tevékenységét (unreported activities) is. Ez a fogalmi distinkció azért is lényeges, hogy elkerüljük a direkt összehasonlítás hibáját azokkal az elemzési eredményekkel, amelyek a rejtett gazdaság más határok között való definícióján alapulnak.

² Lackó készpénzkeresleti modellje az illegális gazdaság 1970–1989 között folyamatosan növekvő tendenciájára világított rá. (Lackó, 1992) Becslése szerint a GDP százalékában az illegális gazdaság 1971–1989 között 6%-ról 20%-ra nőtt. Másrészt egy a 90-es évek elején elvégzett átfogó vizsgálat 1980-ban a hivatalos GDP 12%-ára, 1992-ben pedig 27%-ára becsülte a rejtett gazdaság súlyát (Árvay–Vértes, 1995).

aránya.³ Becslést adunk erre főbb kiadási csoportok és összes kiadás szerint is. A következő lépésként ennek egy sajátos szegmensét, a „kgst-piac”-okat vizsgáljuk. Végül a munkaerőpiac informális szegmensének béreiről és ennek egy sajátos szeletének változásáról, az emberpiacról közlünk eredményeket.

1. Rejtett gazdaság becslése a háztartások fogyasztása alapján

Ha a háztartások kiadásain belül meghatározzuk, hogy mekkora súlyuk van azoknak a kiadásoknak, amelyeknél a vevő (a háztartás egyik tagja) nem kap pénztárgéppel blokkolt számlát vagy – tartós fogyasztási cikkek esetében – garanciajegyet az eladótól, akkor empirikusan megalapozott becslés adható a rejtett gazdaság egy fontos szegmensének mértékéről. Ezzel a megközelítéssel az ún. „kgst-piac”-okon vásárolt termékek mellett az áruknak és szolgáltatásoknak azon körét tudjuk megragadni, amely nem jelenik meg az adóhatóság számára készített adóbevallásokban, és a hivatalos statisztikai kimutatásban is csak részben tükröződik.

A rejtett gazdaságnak a háztartások fogyasztásán keresztüli becslése nem ismeretlen a közgazdasági és szociológiai kutatások körében. (Willard, 1989 és McCohran–Smith, 1986) Ezt követtük mi is két kutatás keretében, amelyre a Miniszterelnöki Hivatal megbízásából került sor.⁴ Ennek során két a TÁRKI által lebonyolított empirikus felvételre alapozva (amelyekre 1995 és 1996 végén került sor egyenként 1000 háztartás körében) becsültük a nem regisztrált vásárlásoknak a háztartások összes kiadásain belüli mértékét, és vizsgálni tudtuk, hogy a nem regisztrált kiadások háztartásonként különböző súlya a háztartások milyen jellemzőivel hozható kapcsolatba. A megkérdezett háztartások mindkét felvétel esetében településtípus (Budapest, megyeszékhely, egyéb város, falu) és a gyermekek száma szerint reprezentálták a magyar háztartások összességét.

Mivel így két évre vonatkozóan tudunk becslést adni, ezért mód nyílik arra is, hogy kimutassuk: változott-e, és ha igen, milyen irányban a nem regisztrált kiadások aránya a háztartások kiadásaiban. Ez adatokat szolgáltat annak a kérdésnek az eldöntéséhez, hogy továbbterjedt-e vagy éppenséggel visszaszorult 1995 és 1996 között a rejtett gazdaság Magyarországon.

³ Nem regisztrált kiadásoknak tekintjük azokat a kiadásokat, amelyeknél a vevő nem kap számlát, illetve nagyobb értékű árucikk esetében garanciajegyet. Ezekben az esetekben a tranzakció értékéről feltételezzük, hogy az sem a statisztikai kimutatásokban, sem az adóhatóság felé való adóbevallásokban nem jelenik meg. Általánosabban úgy is meghatározhatjuk e kiadásokat, mint amelyek nem jelennek meg a hivatalos statisztikákban. Így ide értendő a vállalkozók által a feketén foglalkoztatottaknak kifizetett bér is.

⁴ Mindkét kutatásra a KOPINT-DATORG Rt.-ben került sor. A kutatások koncepcióját Tóth István János dolgozta ki. Ennek részletes leírását, illetve az ezzel kapcsolatos problémákat lásd Tóth, 1996 és Tóth, 1997a.

A nem regisztrált kiadások meghatározásához a háztartások kiadásain belül felmértük az élelmiszerek és élvezeti cikkek egyes csoportjaira, a ruházati cikkekre, egyes tartós fogyasztási cikkekre, egyéb iparcikkekre és többféle szolgáltatásra vonatkozóan a háztartások összes kiadásait, ezen belül a regisztrált kiadások és a nem regisztrált kiadások éves összegét.

Az alábbiakban minden általunk felmért kiadási tétel esetében röviden áttekintjük, hogy a nem regisztrált kiadások mekkora súlyt képviseltek 1996-ban a háztartások felmért kiadásain belül. A kapott adatokat összehasonlítjuk az 1995-ös felvétel eredményeivel.

1.1. Élelmiszerek és élvezeti cikkek

Az élelmiszerekre és élvezeti cikkekre vonatkozó kiadásokról két részletben kérdeztünk, mivel a vásárlások helye és értéke szerint is elkülönülnek egymástól az ún. „nagybevásárlások” a napi szükségletnek megfelelő vásárlásoktól. Az előbbi kategóriába a heti rendszerességű vagy ennél is ritkább, nem napi szükségletet kielégítő vásárlásokat soroltuk.

Ha e két típusba soroljuk a háztartások élelmiszervásárlásait, akkor azt láthatjuk, hogy hasonlóan az 1995-ös helyzethez, a megkérdezett családok 53%-a végzett 1996-ban nagybevásárlást. E csoporton belül 10% hetente, 12% kéthetente, közel kétharmad havonta, 12% pedig ennél is ritkábban szokott nagybevásárlást tartani. Ha a bevásárlások összegét nézzük, *egy év alatt jelentősnek számító, mintegy 4 százalékpontos eltolódást figyelhetünk meg a nagybevásárlások felé 1995 és 1996 között: a nagybevásárlások aránya az összes élelmiszer- és élvezeticikk-vásárlásban 21,7%-ról 25,4%-ra nőtt.*⁵ A nagybevásárlások többségénél a családok nagy üzleteket keresnek fel (81%), ezt követik a kisebb boltok (24%) és a piaci, illetve utcai árusok (23%). Figyelemre méltó az is, hogy az 1995-ös helyzethez képest az utóbbiak aránya közel 9 százalékponttal nőtt. A háztartások vásárlási szokásaiban ezek szerint két változást figyelhetünk meg 1996-ban 1995-höz képest: egyrészt a nem regisztrált kiadások arányát csökkentő nagy bevásárlóközpontok felé irányult növekvő kereslet, másrészt pedig a piac szerepe is növekedni látszott.

Ha a három piaci típus egymáshoz való kapcsolatát nézzük, akkor azt látjuk, hogy a nagybevásárlást végzők 60%-a csak nagy üzletet keres fel. A nagybevásárlások másik terepe pedig kizárólag a piaci, illetve az utcai árusok (12%). A vásárlók 11%-a keres fel a piac mellett nagyboltokat, illetve 5%-uk a nagyboltok mellett kisboltokat is. A többi lehetőség aránya pedig együttvéve 11,5%.

Ha az egyes áruk szerint nézzük a nagybevásárlások helyének megoszlását, akkor azt látjuk, hogy a háztartások *zöldséget, cigarettát és szeszes italt leggyakrabban piacokon*

⁵ Ez a tény összefüggésbe hozható a nagyobb bevásárlásokat ösztönző bevásárlóközpontok építésével és 1996 végi, a felmérést megelőző megnyitásával. Itt nemcsak a Budapesten megnyitott bevásárlóközpontok hatásáról, hanem a vidékiekéről is szó van.

vásárolnak (lásd az 1. táblázatot). A cigarettát legkisebb arányban nagy üzletekben vásárolják, az egyéb élelmiszerek vásárlása céljából viszont a vásárlók 80%-a a nagy üzleteket keresi fel. Ennek megfelelően a nagybevásárlások kapcsán csak kis mértékűre becsülhetjük a nem regisztrált kiadások arányát. A kiadások mindössze 11%-a tekinthető nem regisztráltnak, ami ugyan két százalékponttal magasabb, mint 1995-ben, de még így is csak töredéke a nagy üzletekben való összes költségnek, amelynek súlya – a vásárlások gyakoriságával párhuzamosan – nőtt az elmúlt évben (73,7%-ról 75,8%-ra). Megemlítendő, hogy a nagybevásárlások során a cigarettára fordított kiadásokon belül 1995-ös 7%-ról 1996-ra 17%-ra nőtt a nem regisztrált kiadások aránya. A többi árucikknél pedig – a kávé kivételével – a nagy üzletek részesedésének 5–10 százalékpontos növekedését láthatjuk.

1. táblázat A nagybevásárlások megoszlása piaci szegmensek között 1996-ban (%)

Árucsoportok	Piaci vagy utcai árus	Nagy üzlet	Kis üzlet	Összes forgalom
Zöldség, gyümölcs	45,6	41,9	12,4	100
Hús, húсарu, felvágott	11,4	74,9	13,6	100
Egyéb élelmiszerek	4,9	84,0	11,1	100
Szeszesital	8,7	81,2	10,1	100
Kávé	6,7	77,1	16,3	100
Cigaretta	17,0	58,7	24,3	100
A vásárlások értéke összesen	11,1	75,8	13,1	100

N=1000

A kiadások egy vásárlásra eső átlagos értéke az egyes vásárlások helye szerint az egyéb élelmiszerek és a szeszes italok kivételével nem tér el jelentősen egymástól. Az utóbbi kettőre a háztartások a nagyobb üzletekben közel kétszer annyit költenek egy bevásárlás alkalmával, mint a piacokon vagy a kisebb üzletekben.

Vegyük ezek után számításba a nagybevásárlások mellett a napi bevásárlásokat is, és nézzük meg, hogy a fenti kép mennyiben módosul! Ekkor természetesen megnő a kisboltok, a piacok és utcai árusok szerepe mind a vásárlások gyakoriságát, mind összértékét tekintve. Az összes vásárlás 46%-a piacokon, 71%-a nagy, 68%-a pedig a kis üzletekben történik. Ha a két év adatait összevetjük, akkor azt láthatjuk, hogy vásárlási hely szerint a nagy üzletek javára és a kis üzletek rovására történt elmozdulás (az előbbiek aránya 1995-ben még 65%, a kisebbeké pedig 79% volt).

2. táblázat *Élelmiszerek és élvezeti cikkek vásárlásainak megoszlása piaci szegmensek között és a nem regisztrált forgalom becsült aránya 1996-ban (%)**

Árucsoportok	Piaci vagy utcai árus	Nagy üzlet	Kis üzlet	Összes forgalom	Nem regisztrált kiadások	
			ebből: nem blokkolt forgalom		becsült aránya az összes kiadásban	
		összesen				
	(1)	(2)	(3)	(4)	(1+2+3)	(1+4)
Zöldség, gyümölcs	55,9	18,7	25,4	3,1	100	60,0
Hús, húсарu, felvágott	17,9	47,6	34,5	0,8	100	18,7
Egyéb élelmiszerek	4,1	53,6	42,3	1,2	100	5,3
Szeszes ital	7,8	42,8	49,4	2,5	100	10,3
Kávé	13,5	50,5	35,9	1,7	100	15,2
Cigaretta	13,3	48,6	38,1	2,2	100	15,5
Összesen	13,7	48,1	38,2	1,3	100	15,0

* Éves vásárlási értékkel számolva.
(N=990)

1.2. Iparcikk

A ruházati kiadások esetében 1996-ban nem változott számottevően a nem regisztrált költés aránya 1995-höz képest. Mindkét évben a háztartások összes ruházati kiadásain belül 28% lehetett a nem regisztrált formában való vásárlás összegének aránya. A ruházati kiadások esetében – minden ruházati cikkcsoportot számításba véve – 26%-ra tehető a piacon való vásárlás aránya, az egyéb iparcikkeknél pedig 17%-ra tehetjük ezt. A nem regisztrált vásárlások a férfemenük és a cipők esetében lettek gyakoribbak 1995-höz képest. (Ezek aránya 15%-ról 18%-ra és 8%-ról mintegy 13%-ra emelkedett.)

Az összes ruházatra fordított kiadásokon belül 39%-ot képvisel a nagy üzletekben, 27%-ot az utcán, piacokon vásárolt cikkek értéke, a fennmaradó 34%-ot pedig kis boltokban, illetve „turkálóban” vett ruházati cikkek adják. A nem regisztrált forgalom zömét itt is a piacokon, utcán, alkalmi árusoktól vásárolt termékek jelentik. A férfemenüknél ennek aránya megközelíti a 40%-ot, a felsőruházatnál és a cipőknél pedig a 27%-ot. Az 1995-ös helyzethez képest mintegy 5 százalékponttal nőtt ez utóbbi esetében a kiadásokon belül az átlagos nem regisztrált arány (1995-ben ennek mértékét 22%-ra tettük).⁶

⁶ Figyelembe véve az átlag standard hibáját, 95%-os megbízhatósági szint mellett a nem regisztrált forgalom arányát 24–31% körülire tehetjük. Ugyanezt a standard hibát feltételezve 1995-re, a nem regisztrált kiadások mértékének növekedéséről, illetve stagnálásáról beszélhetünk.

3. táblázat Egyes iparcikkek vásárlása havi becsült értékének megoszlása 1996-ban (%)

	Nagy bolt	Kis bolt		Utcai, piaci árú piaci árú	Használt cikk	Összesen		
	(1)	összesen (2)	ebből nem regisztrált (3)	(4)	összesen (5)	ebből nem regisztrált (6)	(1+2+4+5)	ebből nem regisztrált (3+4+6)
1. Fehérnemű	34,6	25,9	0,8	38,3	1,3	0,0	100	39,1
2. Felsőruházat	40,4	30,4	1,2	25,7	3,6	0,0	100	26,9
3. Cipő	38,0	35,3	1,4	25,6	1,2	0,0	100	27,0
4. Illatszer, kozmetika	54,8	28,5	1,3	16,7	-	-	100	18,0
5. Mosószer	61,7	26,7	0,8	11,6	-	-	100	12,4
6. Sportszer, játék, szerszám, műanyag-, üvegáru	45,0	50,1	1,6	4,9	-	-	100	6,5
7. Video-, audio-kazetta, CD-lemez	46,3	37,8	0,3	15,9	-	-	100	16,2
8. Szárazelem	47,5	45,6	2,8	6,9	-	-	100	9,7

* Ez a válaszlehetőség az egyéb iparcikkeknél nem létezett.
(N=1000)

Az egyéb iparcikkekre fordított kiadáson belül 1996-ban 11% körülire tehetjük a nem regisztrált kiadások arányát. Az egyéb iparcikkeket alkotó egyes cikksoportokra külön-külön is becsültük a kiadásokat és ezen belül a nem regisztrált vásárlások arányait (lásd a 3. táblázatot). Ezekben belül a nem regisztrált kiadások arányaiban nem találhattunk az 1995-ös felvételhez képest szignifikáns eltéréseket.

A lakásfenntartással és lakásépítéssel kapcsolatos építőanyag-vásárlások összege nagymértékben (mintegy 30%-kal) esett vissza 1996-ban 1995-höz képest, ami a kisebb átlagos vásárlási értékből következik. Az életszínvonal 1995 után érzékelhető csökkenésének hatására⁷ a háztartások feltehetően visszafogták nagyobb értékű kiadásait, így a lakásfelújítással, illetve -építéssel kapcsolatos kiadásokat is. A nem regisztrált kiadások aránya ennek ellenére nem változott, és 1996-ban az 1995-ös helyzettel megegyezően 6%-ot tett ki.

⁷ Az életszínvonal tényleges esése és ennek a ténynek a háztartások, illetve a lakosság részéről való érzékelése, valamint a háztartások gazdálkodási döntéseiben való megjelenése között több hónapos eltolódás is lehet. Feltételezhető, hogy az 1995. tavaszi kormányzati intézkedések hatása a háztartások nagyobb kiadásokra vonatkozó döntéseire késleltetve jelentkezett. Másrészt az életszínvonal, illetve az általános elégedettség más indikátorai ellentétesen is mozoghatnak az életszínvonal tényleges alakulásával.

Mivel azonban a nem regisztrált vásárlások gyakorisága négy százalékponttal csökkent (18%-ról 14%-ra), a nem regisztrált vásárlások átlagos értékének némi növekedéséről beszélhetünk.

A megkérdezett háztartások 25%-a vásárolt 1996-ban valamilyen tartós fogyasztási cikket, azaz kevesebben, mint 1995-ben (28%). Ezen belül 21%-uk számolt be arról, hogy nem kapott jótállási jegyet, ami némileg kisebb az 1995-ös aránynál (24%). A vásárlások összegét nézve azonban a nem regisztrált vásárlások aránya már nőtt az elmúlt évhez képest (11% szemben az 1995-ös 9,4%-kal).

1.3. Szolgáltatások

A megkérdezett háztartások több mint felének kiadásai között szerepelt valamilyen műszaki szolgáltatás. A háztartások 1996-ban e területen is visszafogták, illetve reálértékben nem növelték költségeiket. Az e célokra pénzt kiadó háztartások aránya kicsit csökkent 1995-höz képest és az erre fordított összeg sem nőtt reálértékben. Másrészt a nem regisztrált kiadások gyakoriságának aránya *több mint tíz százalékponttal nőtt* 1995-höz képest, és a kiadásoknak az összkidáshoz viszonyított átlaga meghaladta a 70%-ot (lásd a 4. táblázatot). A műszaki szolgáltatásokra fordított kiadásokon belül is nőtt némileg a nem regisztrált kiadások aránya (33%-ról 35%-ra).

A lakáskarbantartáshoz kapcsolódó szolgáltatásokon belül jelentős volt a nem regisztrált kiadások aránya. E csoportban – megegyezően az 1995-ös adatokkal – a víz- és gázszereles esetében találkozhatunk a legalacsonyabb (17%-os) aránnyal. Ezzel szemben a kőműveseknek, villanyszerelőknek, asztalosoknak a háztartások által kifizetett összegek átlagosan 70%-a tekinthető nem regisztrált kiadásnak. *E szolgáltatások esetében a nem regisztrált kiadások arányának nagymértékű növekedéséről beszélhetünk 1995-höz képest.*⁸

⁸ Hozzá kell ehhez tennünk, hogy a viszonylag kis vásárlási valószínűségek miatt e kiadásokra vonatkozóan az átlag nagy hibájával kell számolnunk. Például a víz- és gázszereles esetében a nem regisztrált kiadások átlagos összegének hibája meghaladja az átlag 17%-át.

4. táblázat Szolgáltatási kiadások gyakorisága és a nem regisztrált kiadások aránya az adott szolgáltatás összes kiadásában 1996-ban (%)

Szolgáltatások fajtája	Vásárlók aránya a mintában	Nem regisztrált vásárlás aránya az összes vásárlásban	Nem regisztrált kiadások aránya az összes kiadásban	Borraló az összes vásárlásból
Háztartásigép-javítás	24,4	62,3	29,9	1,9
Festés, mázolás, tapétázás	7,8	69,2	53,4	0,9
Víz-, gázszereelés	13,4	56,0	17,4	0,7
Kőműves-, asztalosmunka, villanszerelés	7,0	71,4	70,2	0,3
Autójavítás, karbantartás	17,0	49,4	28,2	0,5
Szállítás, fuvarozás	9,9	70,7	26,3	1,2
Összes műszaki szolgáltatás	51,9	70,5	34,8	0,2
Fodrász, kozmetikus	57,7	83,0	52,4	8,4
Cipész	17,6	50,0	48,5	0,5
Ruhatisztító	8,5	12,9	3,6	0,0
Összes személyi szolgáltatás	64,0	78,4	47,8	7,1
Fogorvos	13,8	63,0	57,7	-
Orvos, természetgyógyász	11,5	87,0	81,7	-
Kórház	12,0	95,0	96,5	-
Egészségügyi szolgáltatás összesen	30,2	69,2	69,7	-
Oktatási szolgáltatás összesen	15,6	80,8	58,1	-

(N=1000)

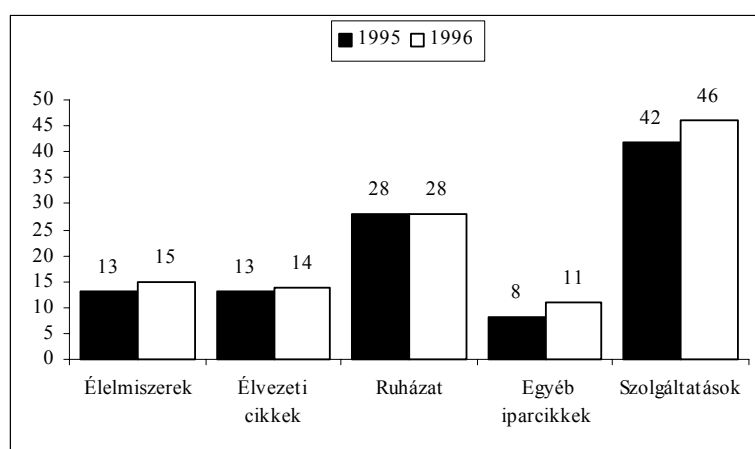
1996-ban a személyi szolgáltatásokra pénzt fordító háztartások aránya is csökkent kis mértékben, ami azonban nem érintette a nem regisztrált vásárlások gyakoriságát: megegyezően az 1995-ös aránnyal, 1996-ban is a felmért háztartások 78%-a költött valamelyik, a kérdőív által felmért szolgáltatásra. Csökkent azonban a nem regisztrált kiadások aránya az összes személyi szolgáltatásra fordított kiadáson belül: ennek aránya 48%-ra tehető, szemben az 1995-ös 55%-kal.

Az egészségügyi szolgáltatások körében a nem regisztrált kiadások aránya mintegy 10 százalékponttal nőtt 1996-ban. A növekedés a fogorvosi kezelésekre fűződő nem regisztrált kiadások arányának növekedéséből származott (ezek esetében is 10 százalékpontos növekedésről beszélhetünk). Ugyanez a tendencia érvényesült az oktatási szolgáltatásoknál, csak jóval erősebben. Itt a nem regisztrált kiadások gyakorisága a korábbi 57% helyett 81%-os, aránya pedig az összes kiadáson belül 1996-ban 58%, szemben a megelőző évi 46%-kal.

Az eredmények arra mutatnak, hogy a két vizsgálat (1995 decembere és $\leq 2 >1996$ decembere) között minden vizsgált kiadási csoportban (élelmiszerek és élvezeti cikkek,

ruházat, egyéb iparcikkek, szolgáltatások) nőtt a nem regisztrált kiadások átlagos aránya az összes kiadáshoz viszonyítva. Ez a növekedés azonban egyik kiadási csoportnál sem tekinthető szignifikánsnak. Az azonban biztosan állítható, hogy a háztartások felmért kiadásain belül 1996-ban nem csökkent szignifikánsan a nem regisztrált kiadások aránya (lásd 1. ábra).

1. ábra *A nem regisztrált kiadások átlagos arányai 1995-ben és 1996-ban a háztartások felmért kiadásaiban, %*

Ezek után nézzük meg azt, hogy mekkora lehet a nem regisztrált kiadások aránya a háztartások összes kiadásában. Ehhez a felmért kiadások mellett becsülnünk kell a fel nem mért kiadásokra vonatkozó nem regisztrált arányokat is. Nagy hibát követünk el ugyanis akkor, ha a felmért kiadásokra vonatkozóan a nem regisztrált kiadások átlagos arányait egy az egyben „rávetítjük” a háztartások fel nem mért kiadásainak körére is. Az általunk fel nem mért kiadások körében (pl. lakásfenntartási, közlekedési kiadások) ugyanis sokkal kisebb valószínűséggel fordul elő, vagy egyáltalán nem jellemző a nem regisztrált formában való költés. Ennek elkerülésére érdemes a háztartások fel nem mért kiadásainak mindegyikénél megvizsgálni a nem regisztrált kiadások lehetséges arányát. A becslés során úgy jártunk el, hogy kiválasztottuk azokat a kiadási tételleket, amelyek nagy valószínűséggel nem lehetnek nem regisztráltak és ezeknek a KSH-háztartásstatisztikában szereplő arányaival számolva becsültük a háztartások kiadásain belül a nem regisztrált költés arányait.

Eredményül azt kapjuk, hogy a háztartások összes (a természetbeni társadalmi juttatások összegét nem tartalmazó) fogyasztását tekintetbe véve az összes magyar háztartás kiadásában a nem regisztrált kiadások aránya 1995-ben 10–13% körül, 1996-ban pedig 11–14% körül

mozgott, ami a nem regisztrált kiadások stagnálásával egyenértékű (lásd az 5. táblázatot). *Azaz nem beszélhetünk a nem regisztrált kiadások szignifikáns növekedéséről, de kizárhatjuk a szignifikáns csökkenés lehetőségét is.*

5. táblázat *A nem regisztrált kiadások becsült aránya a magyar háztartások összes kiadásában 1995-ben és 1996-ban (%)*

Háztartások kiadásai	A nem regisztrált kiadások becsült aránya a háztartások összes kiadásában	
	1995	1996
Élelmiszerek	9–10	9–12
Élvezeti cikkek	10–14	12–15
Ruházat	25–33	25–32
Egyéb iparcikkek	3–4	4–5
Szolgáltatások	15–22	18–22
Háztartások összes kiadásai	10–13	11–14

A teljes kiskereskedelmi forgalom, illetve a szolgáltatások területére vonatkozóan pedig azt mondhatjuk, hogy a nem regisztrált kiadások aránya az összes forgalomban 1995-ben a 17–23%-os, 1996-ban pedig a 19–24%-os sávban, inkább azok alsó határának közelében mozoghatott.

Ha ezeket az arányokat a hivatalosan kimutatott GDP százalékában kívánjuk kifejezni, akkor – a GDP felhasználásának 1994-re jellemző arányaival számolva – azt mondhatjuk, hogy a háztartások fogyasztásához köthető rejtett gazdaság mértéke 1996-ban a hivatalos GDP 5–8%-ára volt tehető. Ez az arány ugyan több mint kétszerese a hasonló módszerrel Nagy-Britanniában a hetvenes évek végén mértnek (2,3%), illetve több mint háromszorosa az USA-ban egy 1981-es felvétel alapján becsültnek (1,5%).⁹ Azonban jóval alatta marad azoknak a vélekedéseknek, illetve a rejtett gazdaság kiterjedtségére vonatkozó korábbi becsléseknek, amelyek Magyarországon a 90-es évek elején a hivatalos GDP egyharmadára tették a rejtett gazdaság arányát. Ez az eltérés véleményünk szerint nemcsak a számbavételi módok különbözőségeiből fakadhat, de előfordulhat az is, hogy az 1990-es évek elejére tehető csúshoz képest a kilencvenes évek második felében *már valójában csökkent a rejtett gazdaság aránya Magyarországon.*

Ha feltesszük, hogy az általunk meg nem figyelt tranzakciók esetében (közösségi fogyasztás, állóeszköz-felhalmozás, valamint export és import) az általunk becsült kétszeresére (!) rúg a rejtett gazdaság súlya (ami nyilvánvaló túlzás), akkor összességében ennek aránya a hivatalosan kimutatott GDP 16–20%-ára lenne tehető, vagyis *a rejtett gazdaság mértéke akkor is alatta maradna a '90-es évek elején becsült értéknek.* Ha elfogadnánk például a 16-20%-os arányt, az nem jelentené azt, hogy a hivatalos GDP-t

⁹ Az adatok forrása Willard, 1989.

ennyivel kellene megnövelni ahhoz, hogy a „teljes, vagy kiterjesztett GDP-hez” jussunk, ugyanis különféle becslések segítségével a KSH a hivatalos GDP-be már beépíti a rejtett gazdaság jelentős részét. Az így becsült rejtett gazdaság aránya például 1992-ben a hivatalos GDP több mint 10%-át tette ki. (Árvay–Vértes, 1994) Nem tudjuk megmondani, hogy 1996-ban pontosan mennyivel kellene növelni a hivatalos GDP-t ahhoz, hogy az általunk alkalmazott rejtett gazdaság definícióval számolva a tényleges GDP-hez eljussunk, de azt valószínűsíthetjük, hogy – kalkulálva a statisztikai becslési eljárás időközbeni fejlődésével – manapság a hivatalos GDP a rejtett gazdaság ennél nagyobb arányát foglalja magába. Azaz 1996-ban korántsem kellene 16%-kal növelni a hivatalos GDP-t ahhoz, hogy eljussunk a teljes GDP-hez, mint ezt 1992-ben becsülni lehetett. (Árvay–Vértes, 1994)

Vegyük ezek után szemügyre azt, hogy a háztartások mely csoportjaira jellemző leginkább a nem regisztrált formában történő vásárlás, illetve ez a jelenség mennyire korlátozott, illetve milyen mértékben terjedt el az összes magyar háztartás körében.

Első eredményként azt láthatjuk, hogy az egyes háztartások kiadásain belül eléggé eltérő súllyal szerepelnek nem regisztrált kiadások. A háztartások közel 30%-a egyáltalán nem, illetve alig költ nem regisztrált formában, viszont a háztartások mintegy 10%-ában a nem regisztrált kiadások értéke az összes felmért kiadás több mint felét teszi ki (lásd a 6. táblázatot). A háztartásokat a nem regisztrált kiadások aránya szerint sorbarendezve azt kapjuk, hogy a háztartások csökkenő számban kerülnek a magas, nem regisztrált kiadási aránnyal jellemezhető intervallumokba (lásd a 2. ábrát).

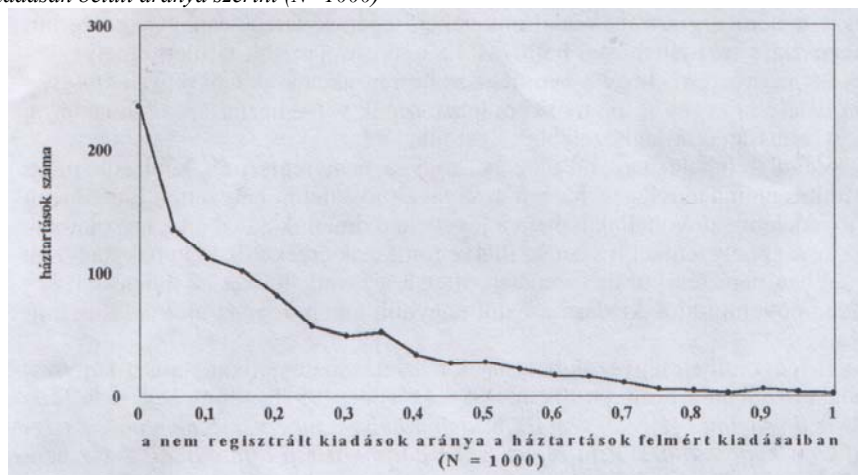
6. táblázat *A háztartások megoszlása a nem regisztrált kiadások aránya szerint a különböző kiadási csoportokban 1995–1996-ban* * (%)

Kiadási csoportok	Nem regisztrált kiadások átlagos aránya (%)	A nem regisztrált kiadások aránya a háztartások kiadásaiban		Összesen (N)	
		nulla (0)	legfeljebb átlagos (1)		átlag feletti (2)
Élelmiszerek és élvezeti cikkek**	11,2	85,5	14,5	-	100,0 (1361)
Ruházati cikkek	36,4	52,2	9,5	38,4	100,0 (1170)
Vegyesipar-cikkek	14,0	71,4	6,6	21,9	100,0 (1893)
Szolgáltatások	53,8	14,8	32,4	52,8	100,0 (1702)
Felmért kiadások összesen	27,0	16,2	45,6	38,2	100,0 (1980)

* Az 1995-ös és az 1996-os felvétel összeillesztésével előállított adatállományból számolva.

** A kategóriák jelentése az élvezeti cikkek esetében: 0 – nincs nem regisztrált vásárlás, 1 – van nem regisztrált vásárlás.

2. ábra A háztartások megoszlása a nem regisztrált kiadásoknak a háztartások felmért kiadásán belüli aránya szerint (N=1000)

Ezt az eredményt úgy értelmezhetjük, hogy a magyar háztartások túlnyomó többsége egy év során érintett ugyan mint vevő legalább egy rejtett gazdaságba sorolt tranzakcióban, de csak a háztartások elenyésző kisebbségének felmért kiadásain belül jelentékeny e tranzakciók során vásárolt jószágok értékének súlya.

Ezek után nézzük meg azt, hogy a nem regisztrált kiadások iránti affinitás milyen összefüggésben van a háztartások jövedelmi, vagyoni helyzetével, ennek szubjektív érzékelésével, illetve a háztartás társadalmi státusával, amit a háztartásfő iskolai végzettségével és foglalkozásával jellemezhetünk.

Kézenfekvő feltételezésnek tűnik az, hogy a háztartások ilyen irányú hajlandósága erős összefüggésben van a háztartás jövedelmeinek nagyságával: azaz a szegényebb háztartások költségén a nem regisztrált kiadások aránya magasabb, mint a tehetősebbek kiadásáiban. A szegényebb háztartások körében nagyobb valószínűséggel fordul elő a kényszerű fogyasztási alkalmazkodás, aminek egyik megjelenési formája az olcsóbb vásárlás lehetőségét biztosító nem regisztrált kiadások súlyának növelése a háztartások összes kiadásán belül.

A másik feltételezés a háztartás társadalmi státusára vonatkozik. Eszerint, ahol a háztartásfő iskolázottabb, magasabb társadalmi pozíciójú, ott a háztartásban kevésbé költenek nem regisztrált formában vásárolt árukra és szolgáltatásokra, mint az alacsonyabb társadalmi pozíciójúak.

Korábbi elemzésünk (Tóth, 1996) eredményei felhívták a figyelmet arra, hogy a háztartások nem regisztrált kiadások iránti affinitása szoros kapcsolatban áll a háztartás lakóhelyének típusával. A nagyobb településen lakók körében – *ceteris paribus* – a kiadásokon belül magasabb nem regisztrált arányokat feltételezhetünk, mint a kisebb

lélekszámú településeken élőkénél. Ennek a jelenségnek a magyarázatánál két tényező hatása jöhet szóba: egyrészt a nem regisztrált vásárlások lehetőségének településnagyság szerinti megoszlása (ezt jelentősen befolyásolja a „kgst-piac”-ok területi elhelyezkedése), másrészt az, hogy a nem regisztrált tranzakciók aktorai *<MI>milyen könnyen tudják elérni egymást*, pl. mekkora lehetőségük van a háztartás tagjainak arra, hogy eljussanak a legközelebbi „kgst-piac”-ra.

Végül feltételezhető még az is, hogy a nem regisztrált kiadások iránti affinitás nem a tényleges, hanem az érzékelt jövedelmi helyzettel, illetve nem a jövedelem-színvonallal, hanem a jövedelem dinamikájával áll kapcsolatban. Az anyagi helyzetüket rossznak, illetve romlónak érzékelők költenek nagyobb arányban nem regisztrált formában, illetve a jövedelmüket az átlagosnál kevésbé növelni tudók kiadásain belül nagyobb a nem regisztrált kiadások aránya.

A fent említett tényezők hatásának részletes matematikai-statisztikai vizsgálata azonban arra mutat (Tóth, 1996 és Tóth, 1997b), hogy *sem a háztartások jövedelmi helyzete, sem a jövedelmi helyzet megítélése nem mutat szignifikáns kapcsolatot a nem regisztrált kiadások iránti affinitással*. Azaz nem erősíthetjük meg azt a vélekedést, amely szerint a „kgst-piac”-okon, vagy garancia nélkül való vásárlás inkább a szegényebb társadalmi helyzetű rétegre lenne jellemző. A háztartási szolgáltatásokat végzők szokásos „Áfával, vagy áfa nélkül számolják-e?” kérdésre a kilencvenes évek közepén a gazdagabbak is ugyanolyan valószínűséggel válaszoltak igennel, mint a szegényebb háztartások tagjai, és ugyanolyan valószínűséggel költöttek meghatározott arányokban a „kgst-piac”-okon is, mint a szegényebb háztartások.

Azonban a település nagyságával összefüggő indikátorok mindegyikével szoros pozitív kapcsolatot találhatunk akár a településen lakók, akár az ott lévő kiskereskedelmi boltok számát, vagy a település típusát (falu, egyéb város, megyeszékhely, Budapest) nézzük. A háztartás lakóhelyére jellemző tömegközlekedési kapcsolatok száma is ilyen irányú hatással jár: *minél több nagyobb települést lehet elérni 40 kilométeres távolságon belül tömegközlekedéssel (autóbuszsal, vagy vonattal), annál magasabb az adott településen lakó háztartások körében a nem regisztrált kiadások aránya*. Nem mutatkozik azonban semmilyen hatás a településre jellemző bolthálózat relatív sűrűsége és az adott településen lakó háztartások nem regisztrált vásárlásainak aránya között. (A bolthálózat relatív sűrűségét az 1000 lakosra jutó élelmiszerboltok számával mértük.)

Ha a fenti tényezők mindegyike – mint a nem regisztrált kiadások súlyát magyarázó tényező – alapján egy modellben kívánjuk megbecsülni a nem regisztrált kiadásoknak az adott háztartásra jellemző arányát, akkor megerősíthetjük a fent leírtakat. Egyrészt ekkor is megfigyelhetjük az elérhetőség pozitív hatását, másrészt a háztartás lakóhelyének típusa is befolyásolja a nem regisztrált kiadások arányait. Ha két ugyanabba a települési típusba sorolható település között *az egyikből jobban elérhetőek a nagyobb települések, akkor ez növeli annak valószínűségét, hogy a háztartások kiadásaikon belül növelni tudják a nem regisztrált kiadások arányát*.

Másrészt a település lélekszámának növekedésével nő a településen lakó háztartások kiadásai a nem regisztrált kiadások nagyobb arányának valószínűsége. Azt is mondhatjuk, hogy háztartások kiadásain belül a nem regisztrált kiadások nagy súlya a nagyvárosi és legfőképpen a budapesti háztartásokra jellemző leginkább.

2. A „kgst-piac”-ok jellemzői 1995-ben és 1997-ben

Egy másik kutatásban a Gazdaságvédelmi Koordinációs Bizottság és az Integrációs Stratégiai Munkacsoport felkérésére 1997 tavaszán önkitöltős kérdőívet küldtünk el az ország több mint háromezer polgármesteri hivatalához. Feltételeztük, hogy a „kgst-piac”-i kereskedelem (Czakó, 1997; Sik, 1997a) és a feketemunka emberpiaci változatait (Sik, 1997b) a helyben élő és az önkormányzat napi ügyeiben járatos emberek – mintegy speciális szakértő – ismerik. Ha ez igaz, akkor jogosult az a kutatási stratégia, amit alkalmaztunk, ti. a polgármesterektől, illetve a polgármesteri hivatalok szakembereitől szakértői információkat kértünk.¹⁰

1997 tavaszán minden hetedik (14%) önkormányzat területén található volt „kgst-piac”. „Nagy kgst-piac” (ahol legalább 10 árus rendszeresen van jelen) az önkormányzatok 12%-ára jellemző. Ezek az adatok lényegében azonosak az 1995. évi eredményekkel, amikor az önkormányzatok 14%-ában és 11%-ában volt a „kgst-piac” „nagy kgst-piac”.

1997-ben a városok 80%-ában és a nagyközségek valamivel több mint felében (52%) volt „nagy kgst-piac”. A közepes községekben előfordulásuk aránya már csak 8%, a kisközségekben csupán 1%. Ezek az értékek több ponton jelentősen eltérnek az 1995. évi adatoktól. Eszerint a városokban és a közepes nagyságú kisebb községekben nőtt, míg a nagyközségekben jelentősen csökkent a „kgst”- és a „nagy kgst-piac”-ok aránya.¹¹ A kisközségekben a változás nem egyértelmű: miközben a „kgst-piac”-ok száma nőtt, a „nagy kgst-piac”-ok megszűntek.

¹⁰ Az adatfelvétel egy önkitöltésre alkalmas egyszerű kérdőív volt, igen hasonló ahhoz, amit 1995-ben egy ízben már alkalmaztunk (a módszer részletesebb leírását lásd Sik, 1996). A kérdőívet közel ezerkétszáz önkormányzat küldte vissza. A visszakapott kérdőívek megoszlását régió, településtípus és a községek esetében az állandó lakosok száma szerint az 1995. évi (jelenlegi legfrissebb) KSH-adatokkal összevetve azt találtuk, hogy az önkormányzatok 38%-áról (ezen belül a városok 48%-áról, a nagyközségek 42%-áról, a közepes, illetve a kisebb községek 40%-áról és 35%-áról) van információnk. A 38%-os visszaküldés önmagában is jó eredmény, de ami még ígéretesebb: a városok és a nagyobb községek esetében, ahol a kgst- és emberpiacok előfordulása valószínűbb, a visszaküldött kérdőívek aránya még magasabb. Az elemzés első lépéseként a kapott válaszokból súlyozott mintát készítettünk, ami reprezentálja az 1995. évi magyarországi települések összességét.

¹¹ A városok 73%-ában található „kgst-piac” és „nagy kgst-piac”. A nagy-, közepes és kisközségekben a megfelelő értékek rendre: 34 és 32%, 18 és 11%, 3 és 0%.

A „kgst-piac”-okon¹² átlagosan 92 árusítóhely található. Ezek a piacok egész évben (évente átlagos 11,5 hónapban), hetente átlagosan három napon és 6 órán keresztül vannak nyitva. 1995 óta a piacok mérete és üzemideje egyaránt enyhe növekedést mutat (lásd a 7. táblázatot).

A táblázat tanúsága szerint 1995-ben és 1997-ben a városokban a nagyközségeknél háromszor nagyobb volt a „kgst-piac”-ok árusainak átlagos száma. Ezzel szemben, míg 1995-ben alig volt eltérés a nagy- és a közepes nagyságú községek „kgst-piac”-i árusainak számában, addig 1997-ben a közepes nagyságú községekbeli piacoknál négyszer nagyobbak a nagyközségekbeliek.

A városokban a „kgst-piac”-ok gyakorlatilag egész évben nyitva vannak (a nyitva tartó hónapok számának átlaga 1997-ben 11,9; a nagyközségekben 11,4; a közepes nagyságú községekben 11,2¹³ 1995-ben a városokban a „kgst-piac”-ok éves üzemideje kevesebb, mint kétszerese a községekbeli „kgst-piac”-okénak. 1997-re az eltérés nagymértékben nőtt, a városi „kgst-piac”-ok éves nyitvatartási ideje a nagyközségekének több mint kétszeresére, a közepesekének közel háromszorosára rúgott.

Ami a kereskedők számának és a nyitvatartási idő időbeli trendjét országos szinten illeti, azt találjuk, hogy 1997-ben valamivel több kereskedő, valamivel rövidebb ideig árusított a „kgst-piac”-okon, mint 1995-ben. Eltérően alakul e trend a különböző településtípusok esetében. A városok „kgst-piac”-ain nagymértékben nőtt a kereskedők száma, s alig csökkent a nyitvatartási idő, ezzel szemben a falvakban felére csökkent a kereskedők átlagos létszáma és nagymértékben csökkent a nyitvatartási idő is. A nagyközségek e két szélsőség között helyezkedtek el.

¹² Arra kértük az önkormányzatok képviselőit, hogy ha több „kgst-piac” van a településükön, akkor a legnagyobból adjanak részletes leírást. Ez az esetek többségében nem torzítja az adatokat a nagyobb „kgst-piac”-ok javára, hiszen a települések töredékében van csak kettő vagy több „kgst-piac”.

¹³ 1995-ben a számok rendre 11,7, 11,5 és 10,9 voltak településtípusonként.

7. táblázat A „kgst-piac”-okon található elárusítóhelyek száma és a nyitva tartás ideje településtípus szerint 1995-ben és 1997-ben (átlag)

	1995				1997			
	Az elárusítóhelyek száma	A nyitva tartási napok száma hetente	A napi nyitva tartási órák száma	Évi nyitva tartási idő** (óra)	Az elárusítóhelyek száma	A nyitva tartási napok száma hetente	A napi nyitva tartási órák száma	Évi nyitva tartási idő (óra)
Országosan*	86,6	3,3	6,9	1112	92	2,9	5,9	896
Város	149	3,5	8,1	1451	184	3,5	7,4	1328
Nagyközség	44	2,8	5,7	817	61	2,5	5,4	634
Közepes község	32	3,2	6,4	872	15	2,6	4,6	519

* Budapest nélkül

** A számítás módja a következő volt: (a nyitva tartott hónapok száma) ^x (a hetek száma havonta [4]) ^x (a heti nyitva tartott napok száma) ^x (a naponta nyitva tartott órák száma).

A nagy „kgst-piac”-ok gazdasági szerepével szorosan összefügg, hogy jellemző-e rájuk a külföldi árusok, az őstermelők, a koldusok és a biztonsági örök jelenléte. A külföldi árusok jelenléte a piac nemzetköziségét, s ebből következően az áruösszetétel nemzetköziségét, a nagyobb forgalmat valószínűsíti. Az őstermelők jelenléte a hagyományosabb jelleg, a koldusoké a szegénység, a biztonsági örök a beruházási hajlam és ezzel összefüggésben a magasabb árszínvonal jele lehet.

8. táblázat Külföldi árusok, őstermelők, koldusok és biztonsági örök előfordulása a „kgst-piac”-okon, régió és településtípus szerinti bontásban, 1997 (%)

	Külföldi árusok	Őstermelők	Koldusok	Biztonsági örök
Országosan*	61	81	6	13
Észak-Dunántúl	(58)	(76)	(12)	(31)
Dél-Dunántúl	(68)	(78)	(18)	(21)
Pest megye	(55)	(77)	(9)	(17)
Északi régió	(55)	(76)	(0)	(6)
Észak-Alföld	74	83	5	6
Dél-Alföld	60	86	2	12
Város	73	85	12	22
Nagyközség	55	87	4	7
Közepes község	55	72	0	9

A zárójelbe tett esetekben az elemszám 10 és 40 között volt.

* Budapest nélkül.

Külföldi árus 1997-ben¹⁴ a „kgst-piac”-ok zömében megtalálható volt. Elterjedtségük a Dél-Dunántúlon, az Észak-Alföldön és a városokban haladja meg az országos átlagot (lásd a 8. táblázatot). A „kgst-piac”-on megjelenő árusok között a külföldiek aránya 1995-ben 31% volt. A városok, a nagyközségek és a közepes községek „kgst-piac”-ainak árusai között a külföldi (bevándorolt és turista együtt) árusok aránya rendre 38%, 22% és 29% volt.¹⁵ A külföldi árusok súlya 1997-re csökkent a „kgst-piac”-i kereskedelemben, arányuk az összes árus között csupán 23%-ot tett ki. Ez a trend érvényes a városok esetében (1997-ben a városi „kgst-piac”-ok árusainak 21%-a külföldi). De míg a nagyközségekre a stagnálás, addig a kisközségekre a külföldi árusok arányának növekedése jellemző (rendre 21% és 36% 1997-ben). A külföldi árusok között 1995-ben a román és az orosz nemzetiségűek aránya volt a legnagyobb. Őket a lengyel és a határon túli magyar, majd a kínai nemzetiségűek követték. 1997-ben a román nemzetiségű árusok domináltak, a kínai és az orosz nemzetiségűek foglalták el a második és harmadik helyet; a lengyel, a határon túli magyar és az ex-jugoszláv kereskedők jelenlétét éppen csak érzékelni lehetett. A külföldi árusok összetétele tehát megváltozott 1995 és 1997 között, erőteljesen megnőtt a kínai és a román nemzetiségű árusok elterjedtsége a többi nemzetiség rovására. A kis elemszám miatt a „kgst-piac”-okon található külföldiek területi elhelyezkedését csak településtípusok szerint lehet vizsgálni.¹⁶ Az országos trendtől a következő regionális eltérések tapasztalhatók:

- mindkét évben a kínai nemzetiségű kereskedők vannak a legtöbben a városokban. Arányuk a településnagysággal együtt csökken;
- 1997-ben az ex-jugoszláv kereskedők inkább a városi, a határon túli magyarok és a románok jelenléte inkább a falusi „kgst-piac”-okra jellemző;
- az orosz (és 1997-ben a lengyel) nemzetiségű kereskedők a nagyközségekben ritkábban fordulnak elő.

Az őstermelők jelenléte 1995-höz képest (90%) csökkent 1997-ben, de még így is sokkal jelentősebb, mint a külföldieké. Arányuk az Alföld „paraszti üzletközpontjaiban” és a nagyobb településeken a legmagasabb. A „kgst-piac”-ok csupán 6%, illetve 13%-ában – az 1995. évben tapasztalt 6% és 16%-tól alig eltérő mértékben – fordulnak elő koldusok és biztonsági őrök. A „kgst-piac”-ok e két fontos mellékszereplője ugyanott fordul elő nagyobb arányban, a Dunántúlon és Pest megyében, illetve a városok „kgst-piac”-ain.

¹⁴ Ezen a ponton az 1995-ben alkalmazott módszer eltért. Ekkor külön kértünk becslést a Magyarországon élő és a turistaként érkező külföldiek számára. E két típus előfordulásának aránya 63% és 38%, bármelyikük jelenlétének aránya 75% volt. Ha ez utóbbit fogadjuk el az 1997. évi kérdés megfelelőjének, akkor a külföldi árusok elterjedtségének csökkenéséről beszélhetünk.

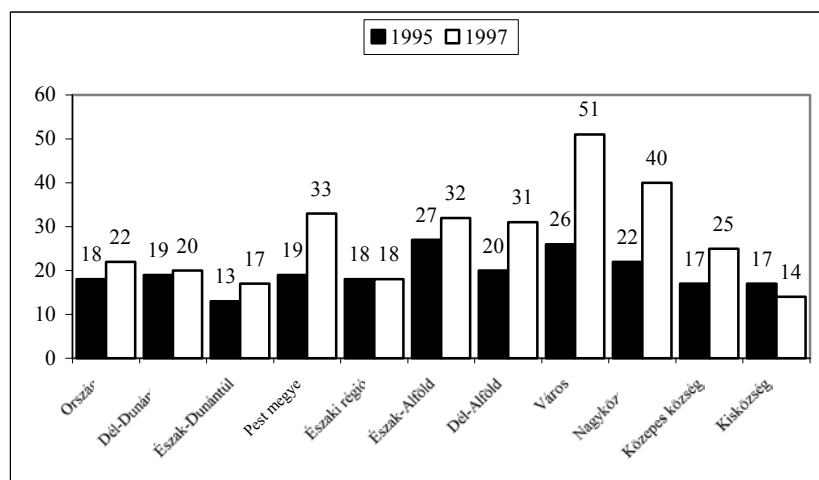
¹⁵ Az abszolút számok rendre 57,3; 6,3 és 6,7, az országos átlag 27,7 volt.

¹⁶ A regionális dimenzióról két megjegyzést tennénk csupán. Egyrészt a dél-dunántúli „kgst-piac”-okon a kereskedők 13%-a ex-jugoszláv származású, ami a nemzetiség-együttes mintabeli súlyának több mint kétszerese. Másrészt az egyéb származású kereskedők aránya a mintában 18%, de az Észak-Dunántúlon 53%, ami minden valószínűség szerint a „sógörök” jelenlétét mutatja.

3. A feketemunka és az emberpiacok

1995-ben a települések 18%-ában, 1997-ben 22%-ában találtunk legalább egy emberpiaci toborzóhelyet (lásd a 3. ábrát).

3. ábra Az emberpiacok elterjedtsége régióként és településtípusonként 1995-ben és 1997-ben (%)

Az országos átlag növekedési ütemét a Pest megyei és a dél-alföldi, illetve a városi és nagyközségi értékek múlják leginkább felül. A kisközségek esetében figyelhető meg egyedül az emberpiacok elterjedtségének csökkenése, a Dél-Dunántúlon és az északi régióban pedig stagnál az emberpiacok elterjedtsége.

Átlagosan a lehetséges hét toborzóhelyből átlagosan 3,5-et neveztek meg az önkormányzatok szakemberei, ahol feketemunkást lehet toborozni. Ez jóval alacsonyabb, mint 1995-ben, amikor átlagosan 5,3 toborzóhelyet említettek. Kérdés, hogy ez a csökkenés a feketemunka szerepének csökkenését vagy éppen ellenkezőleg a növekedését jelenti, hiszen a stabil és erős feketemunka iránti kínálat szervezettebbé teszi a munkaerőpiaci keresést, ami kevesebb toborzóhelyet vesz igénybe.

Az emberpiacok valamivel több mint negyedén külföldi feketemunka is vásárolható, ami enyhén nagyobb elterjedtséget jelez, mint két évvel ezelőtt, amikor az emberpiaci toborzóhelyek 23%-án jelent meg külföldi munkavállaló is.

Az emberpiac-típusok száma nem tért el nagymértékben regionálisan és településtípusonként. Valamivel több ilyen helyet találni Pest megye és az északi régió

településein, illetve a nagyközségekben. (1995-ben a Dél-Dunántúlon és Pest megyében, illetve a kisközségekben volt az országos átlag felett a toborzóhelyek száma.)

A külföldiek aránya ott magas, ahol a munkaerőhiány nagyobb, illetve ahol a feketemunka elterjedtebb, tehát Pest megyében, az Alföldön, továbbá a városokban és a nagyközségekben. Pontosan ez volt a helyzet 1995-ben is, amikor a Dél-Alföld feketemunkát alkalmazó településeinek 64%-án külföldiek is megfordultak. Az országos átlagot jóval meghaladta a Pest megyei (43%) és az észak-alföldi (37%), illetve a nagyközségbeli és városi érték (rendre 61% és 50%).

1997-ben a két évvel előttihez hasonlóan a feketemunkás toborzásának kiemelkedően leggyakoribb helye a kocsmai emberpiac, hagyományos nevén a „köpködő” volt (lásd a 9. táblázatot), de 1995-höz képest nagymértékben nőtt a másik jellemző feketemunkás-szerzési mód – az úgynevezett „egyéb” megoldás – súlya. Ez olyan toborzási technikák elegye, amelyek nem kötődnek emberpiachoz, hanem a lakóhelyen, a munkahelyen keresztül személyes kapcsolatokra alapozva szerveződnek.

1997-ben az eszpresszó mint a kocsmáé modern változata és a városzél emberpiacai következtek a rangsorban, míg a „kgst-piac”-okon, a központi fekvésű tereken és a pályaudvarokon ritkábban kerül sor feketemunkás-toborzásra. Ettől a sorrendtől 1995-ben egyetlen eltérés tapasztalható, ekkor még jelentősebb volt a központi fekvésű terek szerepe a feketemunka toborzásában.

9. táblázat *A feketemunka toborzóhelyeinek aránya* régió és településtípus szerint 1995-ben és 1997-ben (%)*

	Kocsmá, „köpködő”	Pálya- udvar	Piac	Utca, tér	Egyéb mód**	Eszp- resszó	Város- szél
	1995						
Országosan***	74	4	7	16	31	22	11
Észak-Dunántúl	84	0	0	13	16	34	22
Dél-Dunántúl	77	1	4	10	26	17	6
Pest megye	57	0	0	0	57	14	15
Északi régió	63	4	4	20	36	16	0
Észak-Alföld	74	1	20	28	40	21	18
Dél-Alföld	75	4	9	20	29	30	11
Város	88	13	30	12	38	21	23
Nagyközség	69	8	20	26	36	29	12
Közepes község	73	3	6	26	37	21	9
Kisközség	72	2	0	10	26	21	9

9. táblázat folytatása

	Kocsma, „köpködő”	Pályau- dvar	Piac	Utca, tér	Egyéb mód**	Eszp- resszó	Város- szél
1997							
Országosan***	74	3	8	8	57	21	13
Észak-Dunántúl	80	4	2	9	55	10	13
Dél-Dunántúl	76	5	2	7	63	19	9
Pest megye	(55)	(4)	(16)	(3)	(52)	(19)	(0)
Északi régió	73	2	7	10	50	26	12
Észak-Alföld	68	1	12	9	65	27	20
Dél-Alföld	79	3	18	11	47	27	21
Város	79	14	32	11	49	20	25
Nagyközség	59	0	8	2	67	28	8
Közepes község	73	0	3	7	55	24	13
Kisközség	78	3	1	11	58	15	10

A zárójelbe tett esetekben az elemszám 10 és 40 között volt.

* Maximum hét lehetőség közül hányféle emberpiac fordul elő a településen.

** A szöveges válaszok zöme alapján ez a válasz a lakóhelyi, személyes kapcsolatokon keresztüli toborzási móddal azonosítható.

*** Budapest nélkül.

A kocsma elsődlegessége 1995-ben Pest megyében, 1997-ben a nagyközség (s részben az Észak-Alföld) kivételével sehol sem kérdőjeleződött meg. A személyes kapcsolatokon keresztüli toborzás szinte mindenhol fontosabb a többi emberpiaci megoldásnál, kivéve 1995-ben az Észak-Dunántúlt.

1995-ben az Észak-Alföldön nagy szerepe volt a piacnak, az utcáknak, tereknek és a „városszélnek” is a feketemunkás-toborzásban. Az Észak-Dunántúlon a városszéle mellett az eszpresszó szolgált az országos átlagot meghaladó mértékben toborzóhelyül a feketemunkás számára.

1997-ben az eszpresszóbéli és a városszéli feketemunkás-szerzés inkább az alföldi régiókat jellemezte, de míg az előbbi a nagyközségek, az utóbbi a városok esetében volt gyakori. A piac leginkább Pest megyében, az Alföldön és a városokban, a pályaudvar pedig inkább a városokban a feketemunka-toborzás helye.

A feketemunka fő alkalmazási területe a mezőgazdaság, amit az építőipar, az „általános” segédmunka, majd messze lemaradva a kereskedelem és a vendéglátás követ. A feketemunka alkalmazása során tapasztalható regionális eltérések a következők:

- a Dunántúlon, az északi régióban és Pest megyében az átlagosnál nagyobb, az Alföldön kisebb a feketemunka szerepe az építőiparban és (Pest megye kivételével) az „általános” segédmunkák esetében;
- az Alföldön nagy, az ország északi régióiban (Észak-Dunántúl és az északi régió) kicsi a mezőgazdaságban használt feketemunka aránya;

- településtípusonként nincsenek éles eltérések a feketemunka használatának gyakoriságában, a városokban valamivel nagyobb a feketemunka elterjedtsége.

10. táblázat *A külföldi feketemunkások aránya* * nemzetiség, régió és településtípus szerint 1995-ben és 1997-ben (%)

	Román	Orosz**	Határon túli magyar	Ex-jugoszláv
1995				
Országosan***	15	5	7	3
Észak-Dunántúl	10	8	5	3
Dél-Dunántúl	6	4	2	10
Pest megye	43	0	15	0
Észak	4	4	0	0
Észak-Alföld	13	12	15	0
Dél-Alföld	59	0	17	0
Város	38	10	22	15
Nagyközség	40	17	29	0
Közepes község	17	2	5	0
Kisközség	3	4	0	0
1997				
Országosan***	21	8	5	3
Észak-Dunántúl	12	5	6	3
Dél-Dunántúl	10	4	0	6
Pest megye	(54)	(12)	(6)	0
Észak	8	3	1	0
Észak-Alföld	31	29	10	1
Dél-Alföld	43	3	8	5
Város	47	31	15	13
Nagyközség	40	7	6	1
Közepes község	20	5	2	1
Kisközség	8	4	2	1

* Az adott nemzetiség megtalálható-e a külföldi feketemunkások között. Mivel három válaszlehetőség volt, az arány meghaladhatja a 100%-ot.

** Idesorolva minden ex-szovjet nemzetiséget.

*** Budapest nélkül.

A feketemunka végzésében mindkét időpontban legnagyobb arányban a román nemzetiségűek vettek részt. Hozzájuk képest kevésbé jelentős az orosz, még kisebb a határon túlról érkező magyar és az ex-jugoszláv vendégmunkások szerepe (lásd a 10. táblázatot).¹⁷

A feketemunkások nemzetiség szerinti összetételének regionális megoszlása a távolság és a munkakereslet együttes hatását mutatja. Ennek megfelelően 1995-ben a román nemzetiségű feketemunkások inkább előfordulnak Pest megyében és a Dél-Alföldön, az orosz

¹⁷ A táblázatban fel sem tüntettük, de legfeljebb egy-két százalék erejéig előfordulnak még a következő nemzetiségek is: kínai, lengyel, szlovák, bolgár, cigány, arab.

nemzetiségűek az Észak-Alföldön, a határon túli magyarok Pest megyében és az Alföldön, s végül az ex-jugoszláviaiak a Dél-Dunántúlon.

1997-ben általában a déli régiókban valamivel nagyobbra tehető az ex-jugoszláv feketemunkaerő súlya az országos átlagnál. Pest megye esetében a román nemzetiség aránya volt kiugróan nagy a feketemunkások között. Az Észak-Alföldön ezzel szemben a határon túli magyar és az orosz feketemunkások aránya emelkedett ki. A vizsgált nemzetiségek 1995-ben a városokban és a nagyközségekben, 1997-ben inkább a városokban az országos arányt meghaladó arányban szerepeltek.

A feketemunka béreiről a rejtett gazdaság ellenőreit kérdeztük meg¹⁸ 1997-ben országosan a feketemunkások órabéreinek minimális és maximális értékének átlaga 120 és 430 forint között ingadozott, ami alig tért el az 1995. évi értékektől (lásd a 11. táblázatot). Egyedül a kőművesek esetében lehetett az 1995. évi átlagos minimális és maximális bérhoz képest jelentősebb – de az infláció rátájától elmaradó – növekedést észlelni. A mezőgazdasági napszámos és az építőipari segédmunkás bérei kb. tíz százalékkal növekedtek a vizsgált két évben, miközben a „kgst-piac”-hoz szorosabban kötődő feketemunkák (piaci rakodó és utcai árus, kofa) bérei nominálértékben is csökkentek valamicskét.

A változatlan átlagos bérszínvonal mellett sok munkakör minimális és maximális bére esetében a módusz és a medián növekedését láthatjuk. Ez arra utalhat, hogy a feketemunka

¹⁸ 1997 tavaszán a Gazdaságvédelmi Koordinációs Bizottság felkérésére és szervezésében megkérdeztük a rejtett gazdaság ellenőrzésével foglalkozó szervezetek dolgozóit arról, hogyan látják a feketekereskedelem és a feketemunka helyzetét a mai Magyarországon.

A kutatásban részt vett minden olyan nem fegyveres szervezet, amelynek feladata a rejtett gazdaság valamely szeletének ellenőrzése: a Közterület-felügyelet, a Budapesti Csarnok- és Piac Igazgatóság, a megyei Munkaügyi Központok ellenőrzéssel foglalkozó csoportjai, a Fogyasztóvédelmi Felügyelőség, az APEH, a Szerencsejáték Felügyelet és az Országos Egészségbiztosítási Pénztár. Ezen ellenőrző szervezetek terepen mozgó dolgozóit olyan szakértőknek tekintettük, akik az átlagos magyar állampolgárnál több információval rendelkeznek az rejtett gazdaságról s nem csupán arról a területről, amelyen hivatásszerűen tevékenykednek. Az adatfelvétel egy önköltésre alkalmas egyszerű kérdőív volt, amit az ellenőrző szervezetek osztottak szét minden terepen mozgó és az ő munkájukat koordináló alkalmazottnak (a módszer részletesebb leírását lásd Sik, 1996).

Az elemzés érvényességének három korlátja van:

a) két nagy létszámú és sok tapasztalattal rendelkező szervezet (a VPOP és a rendőrség) szakértőinek tudása nem jelenik meg az elemzésben;

b) a kutatásban részt vevő többi ellenőrző szervezettől visszakapott 602 kérdőív nem reprezentálja az összes ellenőr véleményét, mivel az adatokat nem súlyoztuk a szervezetek nem válaszolójának számát és területi megoszlását „helyreállítandó”;

c) az 1995. évi adatfelvétel, amely gyakorlatilag azonos kérdőívvel és módszerrel készült, csak három ellenőrző szervezetre terjedt ki: a Közterület-felügyelet budapesti egységére, a Budapesti Csarnok- és Piac Igazgatóságra és a munkaügyi ellenőrzést végző szervezetre. E három szervezet közül kettő csak Budapesten működik, ami azt eredményezte, hogy az 1995. évi válaszok esetében a budapesti válaszok aránya az 1997. évihez képest kb. kétszeres.

Az előbbi három korlát miatt az elemzés adatai csak tájékozódásra alkalmasak. Mivel azonban legjobb tudomásunk szerint ezen jelenségekről senkinek semmilyen tudása eddig nem volt, úgy gondoltuk, hogy a korlátok ellenére célszerű e „műhelytanulmány” jellegű tudást közreadni.

piacán növekedik a bérek szóródása. Ugyanakkor nem volt változás a legalacsonyabb és legmagasabb bér átlagának egymáshoz képesti arányában: mindkét évben a maximális órabér kb. 1,7-szerese a minimális órabérnek.¹⁹ Az egyetlen szakmunka esetében 1995-ben és 1997-ben egyaránt nagyobb a különbség: a kőművesek legnagyobb órabére közel kétszerese volt a legalacsonyabb órabérnek.

11. táblázat *A legalacsonyabb és legmagasabb órabér* átlaga** a legjellemzőbb feketemunkás munkakörökben az ellenőrök munkahelyének régiója szerint (forint)*

	Kőműves	Piaci rakodó	Mezőgazdasági napszámos	Építőipari Segéd-munkás	Utcai árus					
	Leg-alacsonyabb	Leg-magasabb	Leg-alacsonyabb	Leg-magasabb	Leg-alacsonyabb	Leg-magasabb	Leg-alacsonyabb	Leg-magasabb	Leg-alacsonyabb	Leg-magasabb
1995										
Országosan	170 (100, 150)	325 (500, 250)	136 (100, 100)	229 (167, 167)	110 (83, 100)	189 (167, 167)	127 (133, 100)	218 (167, 167)	131 (167, 100)	220 (167, 167)
Dunántúl	211	367	151	315	117	186	134	227	109	201
Pest megye	184	316	107	172	92	160	127	194	136	194
Észak-Alföld	158	315	113	193	107	176	122	203	99	164
Budapest	163	320	148	238	114	208	129	225	147	252
1997										
Országosan	222 (167, 167)	427 (333, 500)	131 (100, 100)	225 (200, 250)	122 (100, 100)	207 (200, 200)	141 (133, 166)	233 (200, 250)	123 (100, 100)	211 (180, 200)
Észak-Dunántúl	232	445	117	206	114	209	145	239	174	266
Dél-Dunántúl	226	461	132	230	123	213	128	214	121	203
Pest megye	205	367	138	278	130	237	134	262	101	251
Északi régió	234	426	90	174	123	206	158	255	105	191
Észak-Alföld	215	387	138	214	127	215	142	237	122	200
Dél-Alföld	170	289	152	216	122	185	126	197	95	136
Budapest	237	492	134	245	118	202	143	236	122	223

*A béreket óra- vagy napibér formában tudakoltuk. Az utóbbi válaszokat átszámoltuk órabérre oly módon, hogy napi hatórás munkaidőt feltételeztünk, ami a valóságosnál valószínűleg rövidebb, s ezért az órabért ezekben az esetekben némileg túlbecsültük.

** Az országos adatok esetében az átlagon kívül, zárójelben feltüntettük a legalacsonyabb és legmagasabb órabér móduszát és mediánját is. Ezek a mutatók pontosabban fejezik ki az órabérek országos trendjét, mivel értéküket nem torzítják a kiugróan alacsony vagy magas órabérek. Minél kisebb az eltérés az átlag, a módusz és a medián között, annál megbízhatóbb az átlag.

Az órabérek regionális alakulása részletesebb elemzést igényelne, ehelyett csak az 1997. évi állapotra jellemző egy-két tendenciát vázolunk fel:

- a legmarkánsabb regionális eltérés egyetlen szakmunka (kőműves) feketemunka-piacának órabérei esetében érzékelhető. Itt az országos átlagtól jóval magasabb a legmagasabb órabér átlaga Budapesten és a Dunántúlon, ugyanakkor sokkal alacsonyabb a legalacsonyabb órabér átlaga az Alföldön és Pest megyében;
- Pest megye feketemunkaerő-piac az építőipari segédmunka, az utcai árusítás esetében szélsőségesnek tűnik; míg a legnagyobb órabér átlaga az országosnál magasabb, addig a legalacsonyabb órabér átlaga az országosnál alacsonyabb;
- a mezőgazdasági feketemunka órabérei tűnnek a legkevésbé eltérőnek területi metszetben. Egyedül a Pest megyei legmagasabb órabér tér el erősebben az országos átlagtól.

4. Összefoglalás

A háztartások fogyasztásának, a „kgst-piac”-ok területi elhelyezkedésének, nyitva tartásának és nagyságának, valamint az emberpiacok sűrűségének elemzése is arra mutat, hogy az átalakuló magyar gazdaság integráns részét képezi a rejtett gazdaság. Nem elhanyagolható szegmensről van szó, amelynek azonban területi elhelyezkedése erősen szórt és a háztartásokat is meglehetősen eltérő mértékben érinti.

A rejtett gazdaság háztartások fogyasztásában megjelenő szeletét vizsgálva azt mondhatjuk, hogy a nem regisztrált kiadások arányára sem a háztartás jövedelmi helyzetének, sem vagyoni helyzetének, sem a jövedelmi helyzet érzékelésének nincs szignifikáns hatása: azaz a jobb vagy javuló anyagi helyzetűek éppolyan arányban költenek nem regisztrált formában, mint a szegényebb vagy elszegényedő háztartások. Ezzel szemben a településtípusok és a közlekedési lehetőségek erős hatást gyakorolnak a nem regisztrált vásárlásokra: egyfelől nagyobb településeken ezek arányai nagyobbak, másfelől a környező településekre jobb tömegközlekedési lehetőséggel rendelkező településeken élők számára könnyebben elérhetőek a nagyobb „kgst-piac”-ok, ami növeli az itt élő háztartások fogyasztásában a nem regisztrált vásárlások szerepét.

Az elemzés egyik fontos tanulsága, hogy a jelentékeny arányú nem regisztrált költés a háztartások jól behatárolható kisebbségére korlátozódik. Ez a jelenség *leginkább a budapesti és a nagyvárosi háztartások sajátossága*.

A másik tanulság pedig egy olyan jelenséggel kapcsolatos, ami hosszabb távon befolyásolhatja a nem regisztrált költés arányának alakulását a háztartások kiadásain belül. A *vásárlási szokások módosulásáról* van szó, amely szerint a nagy bevásárlóközpontoknak a kereskedelmi hálózatban való megjelenésével a korábban a „kgst-piac”-okon vásárlók jelentős része ezekbe áramlik át (erre a jelenségre az elemzett empirikus felvételek is szolgáltak adalékokkal). Nem kizárt tehát, hogy a háztartások nem regisztrált költésében nagy szerepet játszó „kgst-piac”-ok hálózata nem a szaporodó rendőri vagy adóhatósági intézkedések nyomására fog jelentősen megritkulni, hanem ezt a tőkeerős kereskedelmi cégek által felépített nagy bevásárlóközpontok szerepének növekedése kényszeríti majd ki.

IRODALOM

- Árvay János–Vértes András (1994): A magánszektor és a rejtett gazdaság súlya Magyarországon (1980-1992). GKI Gazdaságkutató Rt.
- Czakó Ágnes (1997): „Négy város négy piaca.” *Közgazdasági Szemle*, XLIV: 339–354.
- Lackó M. (1992): Az illegális gazdaság aránya – készpénzkeresleti modell. Kézirat, MTA Közgazdaságtudományi Intézet.
- Lackó M. (1997): The Hidden Economies of Visegrád Countries in International Comparison: A Household Electricity Approach, IEHAS, Budapest, p. 39.
- McCrohan, K. F.–Smith, J. D. (1986): „A Consumer Expenditure Approach to Estimating the Size of the Underground Economy”, *Journal of Marketing*, April, Vol. 50. No. 2., pp. 48–60.
- Sik Endre (1994): From the Multicoloured to the Black and White Economy, *International Journal of Urban and Regional Research*, Vol. 18, No. 1:46–70.
- Sik Endre (1996): The Methodology of the Informal Market Research. ILO/Japan Working Paper Series, No. 1, Budapest, kézirat.
- Sik Endre (1997a): „A „kgst-piac”-hely a mai Magyarországon”. *Közgazdasági Szemle*, XLIV: 322–338.
- Sik Endre (1997b): „Kgst-piac”-ok és emberpiacok a mai Magyarországon. *Társadalmi és területi folyamatok a 90-es évek Magyarországon* (szerk.: Kárpáti Zoltán), MTA TKKI, Budapest.
- Sik Endre (1997c): Ellenőrök a „kgst-piac”-ról és az emberpiacról. Budapest, kézirat.
- Tóth István János (1996): „A nem regisztrált lakossági vásárlások mértéke és társadalmi összetevői”, *Közgazdasági Szemle*, XLIII. évf. 11. szám, 1010–1032. old.
- Tóth István János (1997a): A rejtett gazdaság súlya 1995–96-ban Magyarországon, Becslés a háztartások kiadásainak empirikus vizsgálata alapján, „Magyarország az ezredfordulón” MTA Nemzeti Stratégiai Kutatási Program keretében készült tanulmány, Budapest, július, 74. old.
- Tóth István János (1997b): „A rejtett gazdaság súlya 1995–1996-ban Magyarországon. Becslés a háztartások kiadásainak empirikus vizsgálata alapján”, *Külgazdaság*, XLI. évf. 12. szám, 49–73. old.
- Willard, J-Ch. (1989): „L'économie souterraine dans les comptes nationaux”, *Economie et Statistique*, No. 226.